

A múltak átalakulása

Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után*

1. Bevezetés. Arany János levelet írt Petőfinek 1847. április 21-én. Négy nappal korábban leégett Nagyszalonta. A valóban drámai eseményt Arany így írta le barátjának (Arany 1975: 86–87)¹:

(1) „Megkondúl a vészharang. Szét futunk. Egyetlen rosz fecskendőnket néhányan megragadjuk, – mert a lovakat várni késő volt; [...] A városház teljesen lángban van, körülvéve a leomlott égő náddal s nincs egy lélek körülte: de minnek is –? a védelem lehetetlen. Rémülten futok lakomra, melly cserép födelű ugyan, de azért nem biztos: mert látok cserepes épületeket lángbaborulni. [...] A tűzveszély szélső vonala lakom megett *húzódott* át. Kerítésem, ólam, kertem teljes épségben *maradt*, s most – bár a város, mondani, egészen nyugotra *feküdt* lakom megett, az én kerítésem *maradt* legszélsővé – azontúl a gyepig rom, meg rom. [...] Azonban ez még nem *volt* elég. A lenyugvó nap vérveres szemet *vete* vissza a füstölgő romokra; az ellankadt emberek pihenni *ültek* le, nem azért, mintha már nem volna veszély, hanem mivel végképp kimerített erejük *megtagadta* a további szolgálatot. Egyszerre zúgva jó nyugotról a szél, szikrákat szórva a még folyvást égő romok közül, mind inkább gerjesztve ezeket, s a város hátramaradt keleti részét is végveszéllyel fenyegetve. Ez méginkább *megöle* reményemet; mert a déli tűz csak haránt *szolgált* lakomra: de ez egyenesen annak *tartott*. Én, s rólam az egész város már bizonyosnak *hivém*. Magam, nőm, egy két szomszédnő és gyerek ennyien *valánk* a gát, mellynek a vészrohamot meg kellett akasztania dühöngésében! Ugy-e regényes? A nők *jajgattak* s kezeiket *törték*; reményem nekem sem *volt* ugyan, de azért edényt *ragadtam*, s öntözni *kezdém* az égő romokat. Buzdításomra a nők is ezt *tevék*. [...] Zápor *ömlött* a romokra – hosszas – órákig tartó. Soha szebb zenét nem *hallottam*, mint e zápor suhogása. Nem *olthatta* ugyan ki a romokat, de *megáztatá* a fedeleket, s *ellocsolá* a repülő szikrát, és parázst. Ez éjt, s még egy másikat felöltözötten *virrasztánk* át; [...].”

Arany három nappal korábban két levelet írt, egyet Csengery Antalnak, egyet közhírré tételre, mindkettőt a városnak segítséget kérve (Arany 1975: 84–85). A két levél rövid, majdnem szűkszavú, tárgyilagos:

* A Magyar Tudományos Akadémia székházában Budapesten, 2017. január 16-án elhangzott akadémiai rendes tagsági székfoglaló előadás szerkesztett változata. A tanulmány az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatása keretében készült.

¹ Itt és a továbbiakban a példamondatokban kiemelt igealakok kurzíválása a szerkesztőségtől származik. A szórványos eredeti kiemelésekre a hivatkozások lapszáma után külön utalunk.

(2) „a város egyik szélén tűz *ütött* ki, melly [...] [a városnak] többet négy ötöd részénél, tehát mintegy ezer házat, ide nem számítva az udvarokon *volt* mindenféle gazdasági épületeket *elhamvasztott*. *Leégett* templomunk, tornyunk, harangjaink részint *leolvadtak*, részint lehullva *széttöredeztek*, *leégett* egyik lelkészi lakunk, tanítóink lakai közül többen, városházunk minden irományokkal együtt.”

Arany Petőfihez írt levele nem csupán saját életének, a szalontaiak sorsának egy megrázó pillanatát mutatja be, hanem a magyar nyelv történetének egy fontos szakaszát is leképezi metonimikusan. Talán nem szűkítjük le az Arany-írásra tekintés nézőpontját bántóan, ha most azt emeljük ki, hogy a Petőfihez írt levél a tűzvésztt alakilag három igeidőben beszél el, méghozzá nagyjából ebben a sorrendben: alakilag jelen időben, jelentésében múltban (ez a praesens historicum), a *-t* jelet alkalmazó múlt időben (ezt egyszerű múlt időnek nevezem, ezt minden nap gyakoroljuk) és az *-á/-é* jeles múlt időben (ennek a neve elbeszélő múlt idő, ezt ismerjük például a Himnuszból: „Őseinket *felhozád* / Kárpát szent bércére” vagy a Szózatból: „Az nem lehet, hogy annyi szív / Hiába *onta* vért”). Vajon miért formálta meg történetelbeszélését Arany ekképp, mikor a segélykérő levelekben csak a *-t* jeles múltat használta? Aligha felételezhetjük Aranyról, hogy esetlegesen keverte az igeidőket.

2. A kérdés vázolása. Általánosabban tekintve az most a fő kérdés, hogy mire való volt a kétféle múlt, amelyek közül a legutóbbi összefoglaló magyar nyelvtörténet szerint az *-á/-é* jeles elbeszélő múlt már kiveszőben volt, használata a 19. század első felében bizonytalan és következtelen volt (SÁROSI 2003: 722). Vajon valóban nem volt már különbség a két múlt között ekkor? S ha mégis volt funkciója, midőn eltűnt az *-á/-é* jeles múlt, akkor mi lett a helyén? Hiány? Más konstruálási módok léptek be? Hogyan alakultak át a múltak, miképp konstruálta meg a magyar anyanyelvű beszélő a múltat régen, majd később, a modernségben, és mi ennek a következménye? Ez előadásom témája.

Miért érdemes mindezzel foglalkozni, a szűkebb nyelvtudományon túl is tekintve? Azért, mert az idő meghatározó tényezője minden kultúrának, s az időről való beszéd módjai pedig alakítják a múltról, jelenről és jövőről való tudást. S az időről való beszéd olyan, mint a más dolgokról való beszéd. Láttuk az idézett levélben, Arany háromféle időt alkalmaz egy esemény elbeszélésére. S a mai nyelvi tudásunkkal is észrevehetjük, hogy az első rész jelen ideje mintegy élő tudósításként érthető. A második rész egyszerű múlt ideje a bevégzett tényeket sorolja, Arany családjának és házának megmenekülésével – mint utóbb kiderül, időlegesen. A harmadik rész a levélíró legközvetlenebbül fenyegető veszélyt beszél el elbeszélő múltban, tehát múltként, de teljes, azonnali átéléssel, áttétel nélküli tapasztalásként.

A következőkben a korábbi kutatások rövid összefoglalása után először az idő nyelvi leképezését, kifejezését mutatom be, majd ebben az általános keretben az igealakkal kifejezett két magyar múlt idő 19. századi jelentését részletezem. A létigével jelölt összetett múlt idővel és a jelennel itt nem foglalkozom, azok szemantikai profilja eltér a két véges igealakú múltétól. Szintén nem térek ki a régebbi korok nyelvhasználatára, bár nyilvánvalóan összefüggésben állnak az elbeszélő múlt 19. századi sorsával.

Végül arra térek ki, hogy milyen tapasztalati és kulturális motiváló erők segíthették az elbeszélő múlt eltűnését. Illetve szólni kell arról, ami maradt: az egyszerű múlt, a körülírás és a nyelvi hiány meglétéről, és hogy mindez hogyan változtatta meg a múltból való beszéd lehetőségeit. A múltból való beszéd módjai pedig hatnak a jelennel és a jövővel kapcsolatos megszólalásainkra.

A következők mellett kívánok érvelni az előadásban:

a) a nyelvtani idő összefügg az idő általános (nem csak nyelvi) feldolgozásával;

b) a két múlt idő szignifikáns mértékben különbözött a 19. században is, funkciójuk egymáshoz viszonyítva működött;

c) az elbeszélő múlt a beszélőhöz képest episztemikus közvetlenséget, az átélést és a szemtanúságot fejezte ki, míg az egyszerű múlt a beszélőtől eltávolított múltat;

d) a múlt idők, mint az igeidők általában, csak az ige belső időbeliségével és a mondat időszerkezetével együtt értelmezhetők;

e) az elbeszélő múlt eltűnése jelentős változást eredményezett a magyar nyelv szemantikai és szintaktikai rendszerében;

f) az elbeszélő múlt eltűnése összefügg az időfogalom és az elbeszélés változásával.

A bemutatás tudományos kerete a funkcionális kognitív nyelvészet, amelynek a következő alapelveit érvényesítem.

A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elmeműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban (LANGACKER 1987; GIVÓN 2001; TOMASELLO 2002; TOMASELLO 2003 ed.). A nyelvi tevékenység nem pusztán közvetítés vagy átadás, hanem interszubjektív: a beszélőtársak együtt hozzák létre a kommunikációs folyamatot és azon belül a megértést (LUHMANN 1998; TOMASELLO 2002; TÁTRAI 2011). A nyelv inherensen variábilis: sokfélesége megmutatkozik a kifejezés dinamikus alakíthatóságában éppúgy, mint a közösségileg rögzített belső változatokban (vö. LABOV 1982; vö. LANGACKER 1987 képiség-fogalmával). A jelen leírás nyelvtudományi kerete mindezért a használati alapú nyelvtudomány, amely a rendszer és a használat egységét állítja (LANGACKER 1987; TOMASELLO ed. 1998; KEMMER–BARLOW 2000), mert a beszélők számára természetes ez az egység.

A használati alapú funkcionális nyelvészet általános elméleti tételei a következők: 1. A nyelvi rendszer elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét. – 2. A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban. – 3. A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek. A tényleges kifejtés alapjául az Osiris Kiadónál megjelenendő, MARKÓ ALEXANDRA, LADÁNYI MÁRIA, IMRÉNYI ANDRÁS, KUGLER NÓRA és TÁTRAI SZILÁRD szerzőtársaimmal készített Osiris Nyelvtan szolgál.

3. A kutatási előzmények. A 18. század végi, 19. század eleji magyar nyelvtanok mind létező igeidőként tartják számon az egyszerű (-t jeles) mellett az elbeszélő múltat (valamint az összetett múlt időket) (vö. GYARMATHI 1794; Debre-

ceni Grammatika 1795; KASSAI 1817; VERSEGHY 1821; Akadémia 1846). Ezek a nyelvtanok általában megegyeznek abban, hogy az egyszerű múltat összekapcsolják a befejezettség és a távolabbi múlt fogalmi tartalmával és funkciójával, míg az elbeszélő múlt szerepét inkább a befejezetlenség és a közeli múlt („aligmúlt” vagy „félmúlt”) kifejezésében jelölik meg. E funkciókijelölések általában a megnevezéssel (a felcímkézéssel) történnek meg, részletesebb elemzés nemigen olvasható. Két fontos megjegyzést azonban fel kell idézni. VERSEGHY nyelvtana röviden kifejti az „aligmúlt” jelentését: „A’ Félig múlt (imperfectum) jelent olyan tselekedetet, melly, a mostani időhöz képest ugyan már el-múlt, de egy-más tselekedethez képest, a’ melly épen a’ kor foly vala, még nem múlt vala el, és így egy olyan tselekedetet, a’ melly sokáig tart, vagy gyakran elől adódik vala, p. o. *Épen a’ kor olvasok vala, midőn a’ Házamba bé-lépék*” (VERSEGHY 1821: 151 – kiemelés az eredetiben). KASSAI JÓZSEF pedig az elbeszélő múlt szociolingvisztikai korlátozottságára mutat rá: „Ezen múltt üdö [az elbeszélő múlt] a’ régiéknél nagy divatbann vala; ma pedig tsak a’ tudós Magyarok szólanak rajtta, a’ köz nép többnyire a’ múlttabbval él, p. o. azt *mondotta*, hogy ott *jártt*, és semmire sem *találtt*. Hogy tehát a’ köz-néptől különböztesse magát a’ beszédbenn a’ tudós: illik, hogy inkább [elbeszélő] múltt üdejü igékkel beszéljen és írjon” (KASSAI 1817: 188 – kiemelés az eredetiben).

A 19. század utolsó harmadában az elbeszélő múlt, általában a magyar múlt idők rendszere kiterjedt vita tárgyává vált. ARANY lentebb még idézendő kifejtése mellett többen állást foglaltak a magyar igeidőkről. A kérdésnek könyvet szentelt SZARVAS GÁBOR; eszerint a „történeti múlt” (vagyis az -á/-é jeles elbeszélő múlt) az elbeszélés fő eseményeit fejezi ki (SZARVAS 1872: 44, 302), míg az egyszerű (-t jeles) múlt idő befejezett múltat jelöl (SZARVAS 1872: 267). A monográfia szerzője a magyar bibliafordításokra és más, a kódexirodalomból, illetve további, legkésőbb 16. századi nyelvemlékekre alapozza a korabeli jelenre is érvényesített állításait. KOVÁCS MENYHÉRT (valójában KICSKA EMIL) az ógörög és a szláv nyelvek általános időleképezésére alapozva, azoknak megfeleltetve bírálja SZARVAS munkáját. A leírásba bevonja a szótári ige temporális (lényegében aspektuális) jellemzőit, és azt hozza viszonyba az igeidővel, sokáig elfeledett módon. SIMONYI (1905: 412–413) a -t jeles múlt időt befejezettnek nevezi, a másikat elbeszélő időalagnak, etimológiájukra összpontosít, megelőlegezve E. ABAFFY (1991, 1992) álláspontját.

A magyar történeti múlt idők leírását az utóbbi időben főképp az igeidő és az aspektus összefüggéseivel kísérelték meg, gyakran autonóm jellegűnek véve e kategóriákat, illetve az ige belső időbeliségét nem dolgozták ki a szükséges mértékben. Az értelmezések (vö. pl. J. SOLTÉSZ 1959; E. ABAFFY 1991, 1992; KIEFER 1996, 2006; NÉMETH 2001; É. KISS 2005; FAZAKAS 2007; HORVÁTH 2011; SZENTGYÖRGYI 2014; MOHAY 2015; HEGEDŰS 2016) egyrészt a múlt időeknek a beszédidőhöz való lineáris viszonyát, valamint befejezettség szerinti aspektuális értékét veszik alapul, illetve azt hangsúlyozzák, hogy az igeikötő történeti kialakulása és elterjedése eredményezte az igeidőrendszer leegyszerűsödését, főképp az elbeszélő múlt és az összetett múlt idők eltűnését. Ezek a nyelvtörténeti leírások főképp besorolás és ennek révén a funkciójelölés (funkciómegnevezés) révén jellemezték a múlt időket (az igeidőket), többnyire alaktani rendszerező nézőpontból kiindulva, főképp a régi történeti korokban, például a kódexek szövegeiben.

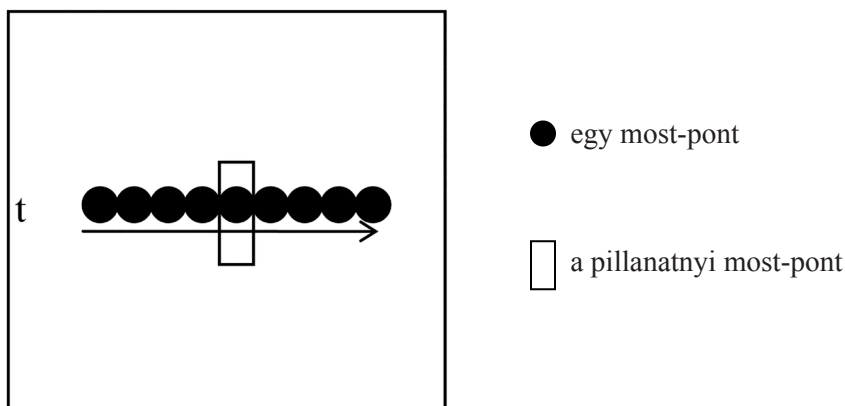
Mindezt jól foglalja össze SÁROSI (2003: 153): a történeti magyarban az „elbeszélő múlt a jelenrel kapcsolatban nem álló múlt kifejezése, múltbeli események elbeszélése”, míg a *-t* jeles múlt idő „a jelenre befejezett cselekvés jelölése, illetve később (a jelenben folyó vagy élőbeszédet tolmácsoló) párbeszédék múlt ideje”. Kevés figyelmet kapott azonban NÉMETH RENÁTA egy fontos megjegyzése az elbeszélő múlt funkciójáról: „Úgy képzelhetjük el őt [Martonfalvay Imrét Emlékiratai írása közben], mint aki szilárdan eltökélte, hogy most már igazán határozottan lép fel gazdáival szemben. Ilyenkor *-t* jeles múltat használ. Igyekszik szem előtt tartani célját, de az emlékek sodra minduntalan magával ragadja: ilyenkor átvált elbeszélő múltba” (NÉMETH 2001: 134).

Az eddigi kutatásokat tovább bővítve az időbeliség nyelvi kifejezésének leírására a komplex megközelítés a célravezető, amelynek meghatározó tényezője az ige belső időszerkezete, a mondat temporális referenciakerete és a szöveg időstruktúrája, a beszélő mindenkori fogalmi konstruáló nézőpontjából. Az idő kifejezésének meghatározó tényezője a temporalitás beszélő általi fogalmi megragadása és ige részének nyelvi leképezése, megkonstruálása.

4. Az idő és az idő leképezése az igével. Az igeik időbeli folyamatokat fejeznek ki. Az ige időbeliségével kapcsolatban az iskolában az igeidőket tanítják: mi a jelen és a múlt idő jele, hogyan fejezzük ki a jövőt. Az igeik azonban kétféle ideje van: az egyik a belső idő (az inherens temporalitás), a másik a mondatbeli igeidő. A belső idő minden szótári igeire jellemző, hiszen minden ige folyamatot fejez ki, amely időben történik: *megy, áll, van, esik*. Az igeik azonban nem magukban állnak a szövegben, hanem mondat szerkezetek középponti részét képezik, ahol a beszélő nézőpontjának, konstruálási módjának, beszédidejének megfelelően valamilyen igeidőbe kerülnek, melyet alakilag is kifejezünk. A *megy, áll, van, esik* ige folyamatot fejez ki, amely folyamat megtörténhet a jelenben, megtörténhetett a múltban, és bekövetkezhet a jövőben is. Bármilyen igeidőben áll is az adott ige, a belső (inherens) temporalitása, a folyamat időbelisége megmarad: *ment, menni fog, áll, állt, esett, esik, esni fog*. A kétféle idő egyszerre és egymásra hatva érvényesül a mondatban, a szövegben, úgy, hogy összekapcsolódik egy harmadik idővel, a beszéd megértésének az idejével. Tehát amikor a magyar múlt időkről beszélünk, akkor tudnunk kell, hogy egy időbeli folyamat múltbeli lefutásáról van szó.

Az inherens idő a folyamatot kifejező nyelvi szerkezetek jelentésében pillanatnyi állapotok (azaz most-pontok) sorozata. Például a *megy* ige járással végrehajtott helyváltoztató mozgást fejez ki, amelyet a mozgó élőlény saját akaratból és energiaforrásból hajt végre. A *megy* ige a meghatározott mozgást időben fejezi ki, a mozgást pillanatnyi állapotok sorozataként. A pillanatnyi állapot (most-pont) a *megy* ige által jelölt mozgás komplex eseményében egy pillanatnyi konfiguráció fogalmi szerkezete. Ezek a pillanatnyi konfigurációk váltanak át sorban egymásból a következőbe. Ennek a jelentésnek a megkonstruálása szekvenciális feldolgozással (szekvenciális letapogatással, szkenneléssel) történik meg (l. az 1. ábrát, vö. LANGACKER 1987, 2008a, 2008b). Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás.

1. ábra
Az idő feldolgozása

Egy pillanatnyi állapot föltehetően megfelel az észlelés különböző, például vizuális és auditív műveleteit integráló perceptuális momentumnak, a másodperc törtrészének (vö. PÖPPEL 1994, 2009; I. EVANS 2003: 26, 2013; TOLCSVAI NAGY 2015). Egy pillanatnyi állapot feltételezi az előtte és utána álló pillanatnyi állapotokat. A szekvenciális letapogatás, az egymásra következően alapuló feldolgozás a filmkockák elemi állapotaiból összeálló folyamat feldolgozásával jellemezhető.

A folyamatot kifejező ige belső ideje ilyen pillanatnyi állapotok sorából áll. A folyamat idejét, a pillanatnyi állapotok sorát az adott nyelvi kifejezés, például az ige eseményszerkezete alakítja, az eseményszerkezet aktualizálja.

Az ige jelentésszerkezetének időbeli alszerkezete, a temporalitás szintén nagy változatosságot mutat. A következő tényezők különítendőek el: tartam (hosszúság és rövidség), kezdő- és végpont, intenzitás.

Minden mondatot, azaz minden szöveget valamilyen tér-idő kontinuumban mint referenciakeretben konstruál meg a beszélő (GIVÓN 1982; HEINE 1997; TRAUGOTT–DASHER 2002; TOLCSVAI NAGY 2015; I. még CHAFE 1994). A referenciakeretet mint korlátozott kiterjedésű megismerési, vonatkozási, feldolgozási teret az észlelő és beszélő ember állítja föl: minden cselekedetünk, a pusztán létezésünk térben és időben történik, és erről a temporalitásról mindig tudomásunk van. Az időre irányuló figyelem összetett, de korlátozott. Az emberi tudat folyamatosan feldolgozza és rendszeresen összegzi a környezetből érkező hatásokat és a saját belső állapot alakulását. Mindez időben megy végbe.

A mondatokban az időbeli referenciakeret nézőpontszerkezetében a legfontosabb kiindulópont a beszélő (a konceptualizáló) perspektívája, azon belül a beszéd ideje. A beszélő számára saját beszédideje, annak a folyamata a kiindulópont, az időbeli referenciapont (amely a valóságban időbeli folyamat), mert az elbeszélte esemény ideje a beszéd feldolgozó idejéhez van viszonyítva az episztemikus lehorgonyzással. A beszélő számára a beszédidő mint referenciapont a mindenkor itt és most.

Ebből a lehorgonyzó viszonyból ered a deiktikus igeidő, a magyarban a jelen, a múlt és a jövő: az elbeszélte esemény idejét a beszélő a beszéd itt és most idejéhez

viszonyítja, ahhoz lehorgonyozza. A lexikális ige által kifejezett sematikus folyamat a megvalósulás során véges igealak lesz: a mondatban az ige által kifejezett folyamat lehorgonyzódik, a beszélő nézőpontjából, a beszédhelyzethez (az itt és mosthoz) viszonyítva (l. LANGACKER 1987, 1991; BRISARD 2002; BRISARD ed. 2002; PELYVÁS 1996, 1998, 2006; PATARD–BRISARD eds. 2011). Az időjellel minden esetben episztemikus lehorgonyzás történik, mert az igeidő (múlt, jelen, jövő) megértése csak a beszédhelyzetre való vonatkozással lehetséges. A jelen idő feldolgozása, megértése a beszédidővel való azonosítás révén lehetséges, a múlt feldolgozása, megértése a beszédidőt megelőző időtartammal vagy időponttal való azonosítás révén lehetséges. A lehorgonyzás folyamata a következő szakaszokból áll:

1. szótári ige belső temporalitással: *esik*;
2. véges igealak igeidővel (pl. alaki múltban): *esett*;
3. időbeli referenciakeret a beszélő nézőpontjával (a beszéd idejét megelőzően történt): *Tegnap esett az eső*.

Eddig azt láttuk, hogy az ige egyrészt önmagában egy folyamat időbeliségét fejezi ki, másrészt az igeidővel mondatban véges igealkakként lehorgonyzódik a beszédhelyzethez, a beszélő nézőpontjához. Látnunk kell azonban, hogy mindez viszonyba kerül a beszélő és a hallgató megértési műveleteivel, amelyek szintén időben történnek. Ez utóbbi a feldolgozó (megértő) idő. Vagyis az elbeszélte eseményt nem egy időponthoz viszonyítjuk, hanem a beszéd megértésének időbeli folyamatához, még ha az rövid is.

A feldolgozó idő általában nagyon rövid, a megértett idő jóval hosszabb is lehet. A megértett és feldolgozó idő közötti viszony fontos. A (3) mondat nagyon rövid eseményt fejez ki, a (4) mondat hosszút. A mondatok és bennük az igék megértése azonban nagyjából azonos rövid idő alatt történik meg (LANGACKER 2008a: 79 példája):

- (3) *Zsuzsa nagyot tüsszentett.*
- (4) *A menet lassan vonult végig a városon.*

5. Az egyszerű és az elbeszélő múlt jelentésszerkezete. A szótári és a véges, mondatbeli ige szemantikáját immár ismerve megvizsgálhatjuk az egyszerű és az elbeszélő múlt jelentését. A korábbi szakirodalom az elbeszélő múltat hajlamos a folyamatosság kifejezésével jellemezni (a főntebb idézett nyelvtanok mellett l. pl. KUGLER 2000: 114), míg az egyszerű múlt inkább a befejezettség funkciójával kapcsolódik össze, amíg az elbeszélő múlt még használatos.

Am ha ez így lenne, nem lehetne érteni Arany levelének idézett részeit, illetve a teljes szöveget, pontosabban nem lehetne érteni Arany eljárását az igeidők változtatásában. De mint láttuk, az igeidő nem magában áll: egyrészt viszonyban van az ige belső idejével, a kifejezett folyamat temporalitásával, másrészt a feldolgozó idővel, azzal, hogy a beszélő és a hallgató időben dolgozza fel a nyelvi közlést.

A prototipikus egyszerű és elbeszélő múltat az eddigi ismeretében, nyelvi tapasztalataink alapján a következőképpen lehet bemutatni.

A) A prototipikus egyszerű múlt a 19. századi használatban, szembeállítva az elbeszélő múlttal, a következőképpen jellemezhető:

1. egy múltbeli folyamat, amely pillanatnyi állapotok (konfigurációk) sorából áll, így dolgozza fel a beszélő és a hallgató;

2. van vagy lehet kezdő és végpontja, főképp végpontja, inkább zárt;

3. az elbeszélte esemény bármilyen régiségű, hosszúságú és összetettségű lehet;

4. a folyamat múltbeli, tehát nem tapasztalható közvetlenül a beszélő által, nem a beszéd ideje alatt megy végbe, nincs megismerő közvetlenség, a konstruáló távolsága, vagyis a közvetett megismerés, a szemtanúság vagy az átélés hiánya a meghatározó;

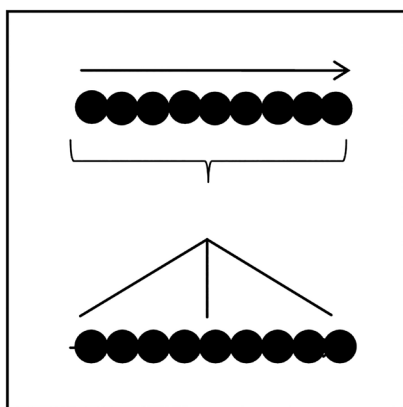
5. nincs közvetlen megfelelés pillanatnyi állapotoként, vagyis most-pontként az elbeszélte folyamat és a megértés (a beszéd) folyamata között, azok nem párhuzamosak, a feldolgozó folyamatot csak egészben, de időbeli folyamat jellegében dolgozza fel a megértő;

6. egyértelműen megmutatkozik az elbeszélte esemény múlt ideje és a beszéd jelen ideje közötti időbeli különbség, valamint a körülmények, korok közötti különbség.

E tulajdonságokból eredhet a „befejezett” hatás. Példa az egyszerű múltra az Arany-levélből: „Kerítésem, ólam, kertem teljes épségben *maradt*”.

2. ábra

A múlt idő feldolgozása az egyszerű múltban

a jelen beszédivő (referenciapont, a beszéd feldolgozásának ideje, megértő idő)

a múltbeli elbeszélte esemény ideje (feldolgozott idő)

B) A prototipikus elbeszélő múlt a 19. századi használatban, szembeállítva az egyszerű múlttal, a következőképpen jellemezhető:

1. egy múltbeli folyamat, amely pillanatnyi állapotok (konfigurációk) sorából áll, így dolgozza fel a beszélő és a hallgató;

2. van vagy lehet kezdő és végpontja, de nem ez áll a figyelem előterében, inkább nyitott;

3. viszonylag rövid, a konceptualizáló szeme előtt lezajló időhorizont a jellemző (LUHMANN 1998: 1008);

4. az elbeszélte esemény múltbeli, a beszélő nézőpontja az esemény elbeszélésében mégis belülről érvényesül, a meghatározó a megismerő közvetlenség, vagyis

a konstruáló közelsége, a közvetlen tapasztalása, a szemtanúság vagy az átélés megléte, mintha a beszélő közvetlenül tapasztalná a felidézett eseményt, annak idejét;

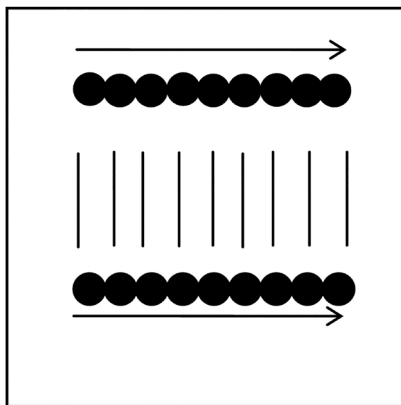
5. közvetlen megfelelés van pillanatnyi állapotoként, vagyis most-pontonként az elbeszélte esemény és a megértés folyamata között, azok párhuzamosak, a múltbeli folyamatot pillanatnyi állapotoként dolgozza fel a megértő, a saját feldolgozásának pillanatnyi állapotaival párhuzamosan;

6. a beszélői jelen és az elbeszélte múlt folyamata közötti távolság nincsen előtérbe helyezve időben, térben, körülményekben, kultúrában, mindez kívül esik a figyelmi hatókörön, éppen a közelség van jelölve, az, hogy a beszélő a múltbeli valóságban otthonos, a megkonstruált jelenet(sor), esemény számára ismert, köze van hozzá.

E tulajdonságokból eredhet a „folyamatos” hatás. Példa az elbeszélő múltja az Arany-levélből: „öntözni *kezdem* az égő romokat. Buzdításomra a nők is ezt *tevék*”.

3. ábra

A múlt idő feldolgozása az elbeszélő múltban

a jelen beszédidő (referenciapont, a beszéd feldolgozásának ideje, megértő idő)

a múltbeli elbeszélte esemény ideje (feldolgozott idő)

A múlt idő (ahogy minden igeidő) a mondatban a jelenet megkonstruálásában tényező (IMRÉNYI–KUGLER megj. a. rendszerében az első dimenzió, D1 a jelenet kifejezésében), a beszédaktus-érték szerint az időviszony kijelentése (D2), továbbá az időviszony kontextualizálása: távoli vagy közeli (D3).

A két múlt idő további vizsgálatokor, azok összehasonlítása során feltűnik, hogy fontos tényező a beszélő (vagy konceptualizáló) implicit hiánya az egyszerű múltban és implicit jelenléte az elbeszélő múltban. E variabilitásnak egyik megnyilvánulása az evidencialitás: a megnyilatkozási tudásnak, az evidencia forrásának, típusának nyelvi jelölése (l. AIKHENVALD 2004; KUGLER 2015). Az egyszerű múltban ennek nincsen jele, az elbeszélő múltban közvetlen evidencialitás, szemtanúság esetén gyenge vagy közvetett változat érvényesül. A magyar múlt idők és az evidencialitás kapcsolatát veti fel POMOZI (2014).

Másik megnyilvánulása a szubjektívizáció: a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek,

nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektivizált résztvevőjévé válna (vö. TRAUGOTT 1989; LANGACKER 2006; KUGLER 2013).

Hozzá kell tenni, hogy e két igeidő funkcionálásában további tényezők is szerepet játszanak. Ilyen az igék idő- és eseményszerkezete általában, illetve ilyen a 19. században még gyakori szenvedő szerkezet, a létigés múltak és a határozói igeneves időszerkezetek sora.

Amikor most visszalapozunk Arany leveléhez, akkor láthatjuk, hogy a szövegben az egyszerű múlt elsősorban úgy mutatja be az eseményeket, állapotokat, mint amelyek esetében nem fontos a megismerő közvetlenség, a konstruáló távolsága, a közvetett megismerés, de meghatározó a szemtanúság vagy az átélés hiánya, nincs közvetlen megfelelés pillanatnyi állapotoként, vagyis most-pontoként az elbeszélte folyamat és a megértés folyamata között, a tűzvész időleges eredménye mintegy távoli az elbeszélő nézőpontjából.

Ezzel szemben az elbeszélő múlt a tűzvész újbóli feltámadását képezi le, amelynek során a beszélő (itt Arany) személyesen is érintett, és ezt a személyes érintettség perspektívájából mutatja be: a folyamat múltbeli, de mégis közvetlenül tapasztalható a beszélő által, a feldolgozó idő folyamata (a megértés idejében a most-pontok letapogatása) és az elbeszélte esemény részeként megértett idő (a leképezett folyamat most-pontjainak a letapogatása) profiláltan párhuzamos, közvetlen megfelelés van pillanatnyi állapotoként. Vagyis megfelelés van most-pontoként az elbeszélte folyamat és a megértés folyamata között, azok párhuzamosak, a múltbeli folyamatot pillanatnyi állapotoként dolgozza fel a megértő, a saját feldolgozásának pillanatnyi állapotaival párhuzamosan, a beszélői jelen és az elbeszélte múlt folyamata közötti közelség van jelölve időben, térben, az, hogy a beszélő átéli a múltbeli eseményt.

Talán nem véletlen, hogy ARANY Visszatekintés című tanulmányának a végén részletesen taglalja a két múlt idő funkcióit, s megállapítja, hogy az elbeszélő múlt a népnyelvben általában közvetlen múltat fejez ki. Ezt a kijelentést azonban rögtön árnyalja: „Van azonban eset, amikor ez *aligmúlt* jelentés nem vétetik oly szigorúan, hanem helyette a *váratlanság*, e miatti csodálkozás, sajnálat, szóval a felindulás valamely neme uralkodik s a pusztán idői vagy szókötési viszony jelölése helyett, a pusztán grammaticai árnyalat helyett oly magasabb szempont áll be, mely már az érzelmi világba szolgál: ilyenkor régebben történt eseményre is vitetik az *ék-ém* forma. Például. Két ismerős hosszabb távollét után összetalálkozik; beszélgetnek az azóta történt változásokról s az egyik felsőhajt: »*Meghala* szegény Péter is!« Lehet, hogy Péter halála épen nem új dolog, de nekik nem volt még alkalmuk egymás közt emlegetni s mint váratlanul, csak most történtet hozzák fel. De a másik már így felelne rá: »*Meg* biz az, *tavaly halt* meg (nem *hala*) szegény!«? (ARANY 1938: 363 – az idézetbeli kiemelések itt Aranytól származnak).

6. Néhány példa. Eddig tartott az általánosítás, az idealizáló leírás. Ám ismeretes, hogy a sémaként számon tartott nyelvi konstrukciók számos változatban valósulnak meg a nyelvi tevékenységben. S valóban, az elbeszélő múlt használata mutat változatosságot, sőt következetlenséget és bizonytalanságot is a 19. század során. Néhány példát hozok föl, röviden, írott, de nem szépirodalmi munkákból.

Kazinczy Ferenc Pályám emlékezete (1827–1828) című művében igen sűrűn élt az elbeszélő múlttal, meglehetősen, bár nem teljes következetességgel, de a fő irányt tartotta. Nála inkább azt lehet tapasztalni, hogy az egyszerű múlt is előfordul olyan helyeken, ahol az elbeszélő jöhetne. A múlt idő közötti szerepkülönbség a nézőpont-irányítás egyik fontos eljárása itt. Az egyszerű múlt azt jelöli, ami szokás, általános, hosszabb távú vagy hosszabb érvényű vagy lezárult a múltban. Az elbeszélő múlt ezzel szemben azt fejezi ki, ami közvetlen élmény, valós vagy elképzelt. Két jellemző részlet a műből ezt mutatja be: „Bossányi Ferencnek ifjabb, sőt még férfiéveiben is, igen szép keze-írása volt, ’s sorai egyenest *folytak* mind oldalt, mind legelé, mintha lineázva volna a’ papiros: most *reszkete* jobbja, ’s nagy fáradtsággal, de még mindég egyenest és igen csinosan *írt*; ’s ez miatt hol patvaristát *tarta*, még hivatalt nem viselvén is, hol írni-tudó inast” (Kazinczy 2009: 473). – „Egy nap (1774.) tavasz’ elején atyám ’s anyám látni *jövének*. Minthogy Regmecz Patakhhoz csak három órányi távolban van, még az nap haza *tértek*. Szokatlan aggodalom *rohana* rám elválásukkor. *Felszökém* szekerekre, ’s messze *kísértem* el Újhely felé. Harmad nap múlva üresen *jöve* szekerek azon izenettel, hogy a’ Katonai-Orvost küldjem ki, mert atyám rosszul van, ’s a’ Vármegye’ Orvosa falura *vitetett*. *Mentem* én is, ’s ott *maradék*. – Mártzius’ 20-dikán *elhala*, élte’ 42-dik esztendejében; ’s 38 esztendő Özvegét hét élő gyermekkel *hagyá*, a’ nyolczadik öt holnap múlva *leve* meg” (Kazinczy 2009: 478).

Kölcsey Ferenc egyes írásaiban és beszédeiben nincsen elbeszélő múlt. Ilyen például A szatmári adózó nép állapotáról mondott nevezetes beszéde, illetve a sok vitát gerjesztő bírálata: Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések. Ugyanakkor más szövegeiben az elbeszélő múlt a közvetlen személyest mutatja, ami személyében is érinti, valamint ami folyamatként tapasztalható, míg az egyszerű múlt a közvetett és lezárt múltat fejezi ki. Búcsú az országos rendektől című beszéde (1835) ezt példázza: „Szatmár megyének két követei, kik honunkból együtt *jövének* az ország törvényhozásában résztvenni, most utólszor állunk itt a T. KK. és RR. szép koszorújában [...] Mit *valánk* teendők? Engedni? Az szívünk győződésével meg nem fért. Nem engedni? Azt követi kötelességünk nem hagyta. Tehát *folyamodánk* küldöinkhez: szabadítanak fel régi elveinket: szabadítanak fel megkezdett pályánkat, melyen mi a haza szerencsésének eszközeit feltalálhatni *reméltük*. Nem tevék; s szabadságokban *volt* nem tenni” (Kölcsey 1975: 651–652).

Kemény Zsigmond esszéiben már kevés az elbeszélő múlt, s prototipikus funkciója alig működik. Szövegeiben inkább a folyamatos jelleg uralkodik, az is elsősorban a *vala* igealakokkal, amely múltbeli hosszabb időtartamot jelöl, illetve a határozói igenév és a szenvedő igealakokkal. Visszatekintések Erdély múltjára és gr. Bethlen János politikai pályájára című tanulmányában (1851) így ír: „Aztán már a *Zápolyák* korának végéveiben a latin nem *vala* Erdély kormánytanácsának és törvényhozó terméké nyelve. A közigazgatás és közkezelés többnyire magyarul *folyt*. A nemzeti szellem s hang *lön* általános jelleme a müveltebb társadalmi életnek és a fejedelmek udvarában kizárólag *uralkodott*” (Kemény 1971: 46 – a *Zápolyák* szó kiemelése Keménytől származik). Illetve: „nem csoda, ha midőn Pozsonyban latin törvény, Bécsben német központosítási irány *uralkodott*, a részvét szünetlen új táplálékot *nyert* Erdély iránt, hol a nemzetiség utolsó védbástyái lerontva vagy elgyengítve még nem *valának*” (Kemény 1971: 47).

Horváth Mihály Huszonöt év Magyarország történetéből (1868) című történeti munkája vegyes képet mutat. Az Előszóban nincs elbeszélő múlt, a részletező fejezetekben azonban előkerül, főképp a folyamat- vagy állapotjelleg temporalitását hangsúlyozandó.

7. Az időfogalom módosulása a 18. század végétől. Nincsen értelmes különbség a világról és a nyelvről való ismeretek között, a nyelv enciklopédikus jellegű. Ezért az idő tapasztalata leképeződik a nyelv időkonstrukcióiban, és az időtapasztalat változása megjelenik a nyelv időleképezésében (a nyelvi változásra l. KELLER 1990; CROFT 2000; TRAUGOTT–DASHER 2002).

Az elbeszélő múlt kihalásának több oka kimutatható. E tényezők nem közvetlen okok, inkább motiváló kulturális hatások, amelyek a megismerés módjait és az abból eredő ismeretek jellegét alakították, elsősorban a korábban nem tapasztalt éles váltásokkal, vagyis az idő fogalmával kapcsolatos tapasztalati tér és az elváráshorizont átalakulásával. Ez volt az újkor megvalósulása, KOSELLECK (2003) értelmében.

Az igekötős szerkezetek kiterjedése a 18–19. században már nyilvánvaló tényező volt, ez már korábban is hatott, és amúgy ezt is kiváltotta valami.

A magyar sztenderd nyelvváltozat ugyan kodifikálta az elbeszélő múltat, de nem erőltette használatát, amely az írott szövegekkel szemben az élőbeszédben már nem volt gyakori. A „nyelvújítás” a növekvő mértékű közösségi reflexió az anyanyelvre. Ennek fő részeként a sztenderd kiválasztása és kodifikációja nem csupán közvetlenül a múlt idők rendszerére hathatott, hanem azzal a ténnyel, hogy maga a sztenderd korábban nem volt. Ezért a nyelvi múlt élesebben elválik a jelentől. Ehhez járul a sztenderd kiterjesztése: ennek értelmében a jövő a sztenderd, az eszményi magyar nyelv, amely időtlen egyetemes és kortárs európai kritériumoknak felel meg.

A reformkor, de különösen az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc az egész társadalomra mint cselekvőre és mint elszenvetőre hatott. Az idő tapasztalata megváltozott: a közvetlen múlt is levált a jelenről, miközben az e világi jövővárás meghatározó lett. A nagyon gyors és alapvető társadalmi és politikai változások lerombolták az idő korábbi értelmezését, amely összefüggött a hagyomány értelmezésével, mely szerint az ősi az örök és állandó. A magyar romantikát nem jellemezte vallási megújulás, ugyanakkor a közösség, a nemzet eredetét és korábbi szakaszait elkülöníti a jelentől, amelyet a várt jövő felől értelmez (a Himnusz és a Szózat szövegében is).

A polgárosodás, iparosodás nyomán a természeti alapú feladatorientált időfelfogást fokozatosan felváltotta az óraorientált időfelfogás (DOBSZAY–FÓNAGY 2003: 70–72).

A felvilágosodásban a múlt általában jobban elvált a jelentől, körülhatároltabb és távolibb lett. Tényező lett az események egyszerűsége, a hatástörténet jelentősége, a jövőnek, a jövőbeli újnak az elvárása és hatása a jelenre a fejlődés, haladás fogalmainak megjelenésével, a közösségi szemantika korábban nem látott módon dinamikusan alakult, amely összefüggött az információ új és közvetett jellegének fontosság válásával és a szemtanúságnak a háttérbe szorulásával. Mindeközben az eszkatológia jelentősége elhalványult (vö. LUHMANN 1998: 997–1016; KOSELLECK 2003: 17–40, 345–399).

Ezek a kulturális folyamatok a múltat távolságként leképező nyelvi szerkezetnek kedveztek, egymást kölcsönösen erősítve.

8. Mi maradt? Az elbeszélő múlt múlttá válása után maradt:

1. az egyszerű múlt, kiterjesztve minden olyan múltként konstruált eseményre, amely egyszerű igealakkal kifejezhető, már nem az elbeszélő múlttal szemben és párban;

2. a hiány, mert az egyszerű múlt ugyanakkor nem vette át az elbeszélő múlt funkcióit, nem fejez ki episztemikus közvetlenséget;

3. az imperfektív igealak (jellegzetesen igeikötő nélkül), amely múlt időben képes egyfajta folyamatosságot kifejezni, de az episztemikus közvetlenséget kevésbé;

4. a körülírás, főképp az evidencialitás formáival, például: *láttam, amikor..., hallottam, ahogy..., ott álltam, amikor..., tapintani lehetett a..., X mesélte, hogy...*

Átalakult a magyar időkonstruálás, módosult magyar mondatban, és szűkültek a történet elbeszélhetőségének a lehetőségei: közvetlenül nem tudjuk a múltbeli közvetlenséget kifejezni.

9. Összegzés. A fenti kifejtésben (mely számos további részlet kidolgozását kívánja meg) azt láttuk, hogy

1. a nyelvtani idő összefügg az idő általános (nem csak nyelvi) feldolgozásával;

2. az egyszerű és az elbeszélő múlt idő szignifikáns mértékben különbözött a 19. században is, az írott, magas színvonalú szövegekben;

3. az elbeszélő múlt a beszélőhöz képest episztemikus közvetlenséget, az átélést és a szemtanúságot fejezte ki, míg az egyszerű múlt a beszélőtől eltávolított múltat;

4. a múlt idők, mint az igeidők általában, csak az ige belső időbeliségével és a mondat időszerkezetével együtt értelmezhetők, és ennek megfelelően változnak.

Az elbeszélő múlt kihalása átalakította a magyar mondatban egy jelentős tartományát: a múltból való beszéd elsősorban objektívizációs, távolságtartó, megismerő közvetlenség nélküli módon lehetséges. A látszólag grammatikai, „ragozási” kérdés tehát a magyar közösségi szemantika alakulástörténetének egy jelentős szakaszára mutat rá, amely ma is jelentékenyen befolyásolja a múltból való beszéd lehetőségeit.

Kulcsszók: episztemikus lehorgonyzás, episztemikus közvetlenség, egyszerű múlt, elbeszélő múlt, múlt, szemtanúság, temporalitás.

Hivatkozott irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–121.

E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.

AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.

- Akadémia 1846 = *A' magyar nyelv' rendszere*. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság, Budán.
- ARANY JÁNOS 1938. Visszatekintés. In: *Arany János összes prózai művei és műfordításai*. Franklin Társulat, Budapest. 309–366.
- Arany János 1975. *Arany János levelezése 1828–1851*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BRISARD, FRANK 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: BRISARD ed. 2002: xi–xxxiv.
- BRISARD, FRANK ed. 2002. *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- CHAFE, WALLACE 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- CROFT, WILLIAM 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach* Longman, London.
- Debreceni Grammatika 1795. *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság*. A Magyar Hírmondó íróinak költségével, Alberti betűivel, Bétsbenn.
- DOBSZAY TAMÁS – FÓNAGY ZOLTÁN 2003. A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: GERGELY ANDRÁS szerk., *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest. 57–123.
- EVANS, VYVYAN 2003. *The Structure of Time. Language, meaning and temporal cognition*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- EVANS, VYVYAN 2013. *Language and Time. A Cognitive Linguistics Approach*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://doi.org/10.1017/CBO9781107340626>
- FAZAKAS EMESE 2007. *A fel, le és alá magyar igeekötők használata a kései ómagyar kortól napjainkig*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- GIVÓN, TALMY 1982. Evidentiality and epistemic space. *Studies in Language* 6: 23–49.
- GIVÓN, TALMY 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- GYARMATHI SÁMUEL 1794. *Okoskodva tanító nyelvmester*. Nyomtatott Hochmeister Márton, Tsász K. Dicast. Könyvnyomtató és priv. Könyvtár betűivel, Kolozsvárat.
- HEGEDŰS ATTILA 2016. Az összetett múlt idők és használatuk a kései ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 112: 74–80. <http://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.1.74>
- HEINE, BERND 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- HORVÁTH LAURA 2011. Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 205–223.
- Horváth Mihály 1868. *Huszonöt év Magyarország történetéből*. Ráth Mór, Pest. 2. kiadás.
- IMRÉNYI ANDRÁS – KUGLER NÓRA megj. a. Mondattan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Osiris Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KASSAI JÓZSEF 1817. *Magyar Nyelvtanító Könyv*. Sárospatakonn. Nyomtatá Nádaskay András.
- Kazinczy Ferenc 2009. Pályám Emlékezete. In: Kazinczy Ferenc, *Pályám Emlékezete*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 471–530.
- KELLER, RUDI 1990. *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Francke Verlag, Tübingen.

- Kemény Zsigmond 1971. Visszatekintések Erdély múltjára és gr. Bethlen János politikai pályájára. In: Kemény Zsigmond, *Élet és irodalom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 41–121.
- KEMMER, SUZANNE – BARLOW, MICHAEL 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE eds., *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford. vii–xxviii.
- KIEFER FERENC 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *Magyar Nyelv* 92: 257–262.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- KOSELLECK, REINHART 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest.
- Kölcsey Ferenc 1975. *Válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS MENYHÉRT [KICSKA EMIL] 1881. A magyar igeidőkhöz. *Magyar Nyelvőr* 293–303, 389–399.
- KUGLER NÓRA 2000. Az igeragozás. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 104–126.
- KUGLER NÓRA 2013. A subjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–30.
- KUGLER NÓRA 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LABOV, WILLIAM 1982. Building on Empirical Foundations. In: LEHMANN, WILLIAM P. – MALKIEL, YAKOV eds., *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 17–92.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2002. Deixis and subjectivity. In: BRISARD ed. 2002: 1–28.
- LANGACKER, RONALD W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: ATHANASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT eds., *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 17–40. <http://doi.org/10.1515/9783110892970.17>
- LANGACKER, RONALD W. 2008a. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008b. Sequential and summary scanning: A reply. *Cognitive Linguistics* 19: 571–584. <http://doi.org/10.1515/COGL.2008.022>
- LUHMANN, NIKLAS 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- MOHAY ZSUZSANNA 2015. Boszorkányperek múlt időben. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 121–128.

- NÉMETH RENÁTA 2001. Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 131–138.
- PATARD, ADELINE – BRISARD, FRANK eds. 2011. *Cognitive approaches to tense, aspect and epistemic modality*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. [http://doi.org/\[-\]10.1075/hcp.29](http://doi.org/[-]10.1075/hcp.29)
- PELYVÁS, PÉTER 1996. *Subjectivity in English. Generative Grammar Versus the Cognitive Theory of Epistemic Grounding*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- PELYVÁS PÉTER 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: BÜKY LÁSZLÓ – MALECZKI MÁRTA szerk., *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. JATE, Szeged. 117–132.
- PELYVÁS, PÉTER 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In: ATHANASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT eds., *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 121–150. <http://doi.org/10.1515/9783110892970.121>
- POMOZI PÉTER 2014. A magyar múltidő-rendszer térben és időben az evidencialitás tükrében. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár. 85–100.
- PÖPPEL, ERNST 1994. Temporal mechanisms in perception. In: SPORNS, OLAF – TONONI, GIULIO eds., *Selectionism and the brain. International review of neurobiology* 37. Academic Press, San Diego. 185–201. [http://doi.org/10.1016/S0074-7742\(08\)60246-9](http://doi.org/10.1016/S0074-7742(08)60246-9)
- PÖPPEL, ERNST 2009. Pre-semantically defined temporal windows for cognitive processing. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 364: 1887–1896. [http://doi.org/\[-\]org/10.1098/rstb.2009.0015](http://doi.org/[-]org/10.1098/rstb.2009.0015)
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest. 129–172, 352–371, 610–617, 719–724.
- SIMONYI ZSIGMOND 1905. *A magyar nyelv*. Athenaeum, Budapest. 2. kiadás.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. *Az ősi magyar igeekötők* (meg, el, ki, be, fel, le). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZARVAS GÁBOR 1872. *A magyar igeidők*. Eggenberger, Pest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 258–267.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL ed. 2003. *The new psychology of language. Cognitive and functional approaches to language structure*. Lawrence Erlbaum, Mahwah–London.

- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS 1989. On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic change. *Language* 65: 31–55. <http://doi.org/10.2307/414841>
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS – DASHER, RICHARD B. 2002. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- VERSEGHY FERENC 1821. *Magyar Grammatika*. A' Királyi Magyar Universitás' Betüivel, Budánn.

The metamorphosis of pasts

Modifications in the semantic and narrative grounding of the Hungarian past tenses after the 18th century

A significant change occurred in the tense system of Hungarian during the 18th and 19th centuries: earlier speakers used four different past tenses while, by the middle of the 19th century, only one past tense remained for construing a scene as taking place prior to the time of discourse. This seemingly simple historical process, however, proves to be a highly complex transformation in the conceptualization of temporality in every respect: the object of modification was the temporal reference frame of clauses and discourses as such. The theoretical framework of the investigation presented here is Langacker's Cognitive Grammar. The paper discusses two formerly used past tenses: (1) the simple past tense that expressed events completed prior to the processing time, and (2) the imperfective past that expressed past events as ongoing actions or events directly experienced or evoked by the conceptualizer. The imperfective past focused on epistemic immediacy while the simple past expressed non-immediacy, construed in the clausal context. By contrast, the modern way of conceptualizing the past involves deictic past tense; i.e., it is temporal distance that has the basic function, with the aspectual content of the verbs being responsible for everything else.

Keywords: epistemic grounding, immediacy, imperfective past, simple past, temporality, witnessing.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra